

І. П. МОЗГОВИЙ

**НЕОПЛАТОНІЗМ
І ХРИСТІЯНСТВО**

Монографія

Суми
Видавництво “Козацький вал”
1997

ББК 87.715
М74

Затверджено до друку рішенням Ради філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор **Б. О. Лобовик**,
доктор філософських наук, професор **В. К. Танчер**.

М 74 Мозговий І. П. Неоплатонізм і християнство : монографія. – Суми: Видавництво “Козацький вал”, 1997. – 216 с.

ISBN 996-589-015-8

Неоплатонізм і християнство – дві синкретичні релігійно-філософські системи, суперечливі взаємовідносини яких склали непересічну тенденцію духовного розвитку людства в перехідну епоху від Античності до Середньовіччя. У монографії аналізуються основні етапи, напрямки і форми освоєння ранньохристиянськими авторами неоплатонічної спадщини в процесі філософського обґрунтування системи богослов'я. Розкривається роль неоплатонізму в забезпеченні умов для виконання християнством вселенської місії протягом його 2000-літньої історії, простежується вплив пізньоантичної мудрості на вітчизняну культуру.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів гуманітарних факультетів.

ББК 87.715

М $\frac{0301020000-22\ 97}{97}$ - без оголошення.

ISBN 996-589-015-8

© Мозговий І. П.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Сива давнина таємниче приховує за своїм 2000-літнім покровом бурхливі події, які поклали початок новому світу і які не можуть не хвилювати навіть наших, поглинутих мирськими проблемами сучасників.

... В ті дні ніхто не знав, що йшов 33 рік нашої ери – нове літочислення римський чернець Діонісій Малий запропонує через п'ять століть. Тож, за офіційними фастами, це був рік консульства Ссрвія Сульпіція Гальби (майбутнього імператора) і Луція Корнелія Сулли, а згідно з хронологією історика Тіта Лівія – 786 рік від заснування міста Рима.

Верховна влада на той час належала 75-річному Тіберію Клавдію Нерону (14–37), здібному полководцю, але нерішучому й підозрілому принцепсу, пасинку Октавіана Августа, усиновленому своїм вітчимою. Сім років тому Тіберій залишив столицю й усамітнися на прекрасному острові Капреї (нині Капрі), що в Неаполітанській затоці, не стільки соромлячись свого бридкого зовнішнього вигляду, скільки прагнучи з однаковою нестримністю віддатися “злочинам і мерзенним порокам, забувши про сором і страх і підкоряючись лише своїм пристрастям”¹.

Через наближених розпусний і жорстокий принцепс передає свої розпорядження сенату і, таким чином, продовжує керувати велетенською імперією. На той час, коли Рим сколихнула фінансова криза, Тіберій вирішив навідатись до столиці. Але, піднявшись на триремі по Тібру до самих садів, розташованих біля штучного озера, на околицях міста, він в останній момент завагався і повернувся назад. Повернувся, щоб довести до смерті заслано на острів Пандатерію вдову свого знаменитого племінника Германіка, Агріппіну Старшу, та її ув'язненого сина Друза. Втім, молодший син Агріппіни, Гай (невдовзі – імператор-садист Калігула), який у цьому році справляв квесторство, байдууже, не моргнувши оком, поставився до сімейної трагедії. І знову, за словами історика, “дня не минало без страти, чи то було свято, чи заповідний день: навіть на Новий рік було страчено людину”².

Тим часом чудово влаштованими шляхами невпинно рухалися випробувані в боях легіони, які стверджували волю римського орла від мальовничих берегів Рейну до грізних порогів Нілу і від гарячих пісків Сахари до стрімких гір Кавказу. Їх переможне “барра” докотилося навіть до північного узбережжя Понту Евксинського. Із підкорених країн і розорених провінцій текло в Італію золото, зганялися десятки тисяч рабів.

Знатні полонені, волочачи важкі кайдани, ішли попереду колісниць триумфаторів, а останні, після урочистого вступу до столиці, піднімалися на Капітолійський горб і в храмі Юпітера складали вдячні жертви верховному божеству. Люмпен же вимагав: “Хліба й видовищ!” Тому чергова перемога на полі бою луною відбивалася на аренах амфітеатрів, де навіть сліпуче

сяйво лідійського піску тьмяніло від потоків крові гладіаторів. Доки одні демонстрували велич римської зброї, а інші пізнавали непостійність Фортуни в братовбивстві на утіху глядачів, маса страждальців мала вважати за благо виснажливу роботу в каменярях чи шматок черствого хліба в суворих ергастулах. Розпуста знаті, придворні оргії, інтриги та змови на Палатині стали повсякденним явищем і чергові страти не могли змінити цього потоку подій.

Про богів квірити згадували лише при потребі: або вирушаючи в похід, або задумуючи іншу важливу справу. За такої нагоди зверталися до посередників – авгурів та гаруспиків, і, жертвуючи Богу, сподівалися на його віддачу. Раціоналіст-римлянин ніби укладав угоду з божеством: “Я – тобі, ти – мені!” А молодь, готуючись до громадської діяльності, взагалі їхала в Афіни вивчати Платона й Арістотеля.

Саме про зазначені вияви повсякденного життя “вічного міста” на семи горбах, розкіш маєтків знаті та тріумф римської зброї насамперед писали історики й поети. Решту подій, особливо, якщо вони відбувалися в провінції, часто просто не помічали. Ось чому Рим практично не звернув уваги на те, що сталося на східних окраїнах Імперії. Дослідники одностайні в думці, що прокуратор Іудеї, Понтій Пілат (26–36), не складав і не подавав Тіберію ніяких “Актів”. А свідчення “рибарів і митарів” донесли до нас джерела іншого характеру.

Чотири споріднені твори передають чудесну історію земного життя і проповіді Ісуса з Назарета, в якому євангелістами визнається месія-Христос, втілений у людській плоті Син Божий, що волею Провидіння прийняв на себе гріхи людства і своїми хресними стражданнями спокутував їх, чим відкрив “тварній” істоті шлях до вічного блаженства. Мету божественного задуму Євангеліє від Матвія передає словами Ісуса, адресованими апостолам на горі в Галілеї 25 числа місяця Іяра (тобто, за 15 днів до червневих календ): “Ідіть же і навчіть всі народи, хрестячи їх в ім’я Отця і Сина і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все те, що я вам заповів” (Мт. 28, 18–20).

Місія, якій судилося змінити світ, за свідченням євангеліста Луки, стала можливою після дня П’ятидесятниці, коли апостоли “сповнились Духом Святим і почали говорити іншими мовами, як їм Дух давав промовляти” (Діян. 2, 4). Тепер кожен отримав можливість почути рідною мовою Слово Боже, яке мало бути пронесене до “краю Ойкумени”.

Оповідь про подальші події найзнаменитіший ранньохристиянський історик Євсевій Кесарійський розпочинає словами: “Святі ж апостоли й учні Спасителя розсіялись по всій землі. Фомі ... випала по жеребку Парфія, Андрію – Скіфія, Іоанну – Азія...”³. На думку деяких дослідників, саме від того, захованого в туманній глибині віків часу, ми маємо перші писемні дані про наших далеких предків, яких під іменем “венедів” серед інших народів Скіфії-Сарматії згадує відомий римський вчений Гай Пліній Секунд Старший (бл. 23–79)⁴. За свідченням іншого римського автора, Таціта, венеди є осілим народом, оскільки вони “зводять собі будинки, носять щити і пересуваються

пішими, причому з великою швидкістю; все це відмежовує їх від сарматів, що проводять все життя на возі й на коні”⁵.

Християнська проповідь, завдяки якій нова віра прийшла і в слов'янський край, мала на меті навернення до істини сина природи – варвара й язичника. Правда, це навернення тривало досить довго, подібно тому, як і остаточне торжество християнства в Імперії не було миттєвим. Адже агонізуючий світ старих богів не складав добровільно своєї зброї. Так сталося в Придніпров'ї, так раніше було на берегах Боспору.

Моральний занепад язичницького світу турбував не лише християн, але й представників елліністичної культури. Останні, намагаючись визначити зміст і мету людського буття, відкидають цінності, утверджені “владою сильних”, і шукають порятунку в самозаглибленні, у втечі від світу, сповненого страждань і скорботи. Охолонувши до чуттєвого, вони з усією пристрастю спрямовуються до споглядання верховного Начала.

Найвищою формою діяльності пізньоантичний мудрець вважав діяльність чистого розуму, оскільки, на його думку, саме в ній, а не в шаленому практичному житті, полягає остання мета нашої природи. В результаті в перехідний період виникає найзнаменитіший античний філософський синтез – неоплатонізм, який узагальнив результати тисячолітнього розвитку греско-римської культури. Його представники прагнули зробити людину щасливою шляхом переборення її залежності від обтяжливих оставил навколишнього світу.

Засновник цієї філософії, Плотін, показав шлях “зречення від усього земного й тлінного” та засоби “піднесення в висоту: від доброчесності до Ума, від Ума і мудрості – до самого Бога”⁶. Тому набуття мудрості в пізньоантичній філософії було невіддільне від усвідомлення доленосного значення смерті. Адже те, як і якою смертю вмирає людина, свідчить про смисл і значущість її земного життя. Проте подія смерті не просто підводила підсумок існуванню в цьому світі. Вона також відкривала душі шлях до трансцендентного, надавала цінності або фіксувала нікчемність людської долі в метафізичному вимірі.

Християни, переносячи центр ваги людського життя в потойбічний світ, подібно античним мислителям теж розглядали мудрість як “науку вмирати”. На думку одного з найбільших православних авторитетів, Василя Великого, “сутність філософії полягає в тому, що вона дає людині пам'ятання про смерть”⁷.

Правда, хоча язичники й християни одностайно вказували па небо, їх боги суттєво різнилися. Тому взаємовідносини опонентів були далеко не мирними. І в цьому їх драматичному протистоянні, в цьому бурхливому переплетінні подій і доль пізньої античності у нас не можуть не викликати захоплення благородні постаті неоплатоніків Лонгіна і Сопатра, Юліана і Максима, Іпатії і Боеція, всіх тих, хто поклав голову на вівтар ідеї. Своєю невтомною діяльністю, чистим і піднесеним характером захисники приречених культів надавали їм особливої сили і чарівності.

Вичерпавши можливості для подальшого прогресу, антична цивілізація гідно зійшла з історичної арени. Але через філософію патристики в смутні часи раннього середньовіччя була забезпечена дія принципу спадкоємності в його “вертикальному” і “горизонтальному” вимірах. Тому, завдяки отцям церкви, християнство, що невдовзі після 33 року виступало як учення, для якого “мудрість світу цього є безумство перед Богом” (1 Кор. 3, 19), згодом постає в якісно новій формі (нічого не змінюючи в Святому Письмі), здатне задовольняти духовні потреби кожної людини. Водночас, саме в освоєній ними спадщині античності беруть витоки всі культурні надбання сьогодення. Ось чому звернення до тих далеких часів має прямий вихід на сучасність.

Про нелегкий процес діалогу неоплатонізму і християнства, діалогу, який значною мірою визначив спрямування й характер розвитку сучасної цивілізації, і піде мова в цій книзі.

ПІСЛЯМОВА

Все проходить і нема нічого вічного під сонцем.

... Знемагаючи в тяжкій боротьбі з варварами і марно прагнучи пом'якшити загострені соціальні суперечності епохи, пізньоантична цивілізація знекровлювала себе, витрачала духовний потенціал на підтримання системи, яка вже вичерпала резерви для подальшого розвитку і, все більше агонізуючи, невпинно наближалася до своєї загибелі. Її падіння стало однією з найбільших катастроф в історії людства. З історичної арени зійшов феномен, неперевершений у багатьох своїх проявах, ідеальність форм яких до сьогодні не втратила своєї принадності.

Величні здобутки Стародавнього світу могли щезнути в полум'ї пожеж і кривавих конфліктів, стати жертвою політичного свавілля і релігійної нетерпимості. Проте греко-римський світ виконав своє історико-культурне покликання – і не тільки набуттям повноти розвитку, але й переданням значної частки своєї спадщини наступним поколінням, епохам і народам. Насамперед це стосується мислячого еллінського духу, що завдяки римському та візантійському посередництву утвердився повсюдно і був перенесений навіть у холодні краї Скіфії-Сарматії, лід суворих сердець мешканців якої розтопила нова полум'яніюча віра.

Ця віра, що за церковною традицією вирушила в свою місіонерську подорож після дня П'ятидесятниці 33 р. н.е., на цей час змінила туніку рабів і вільновідпущених на тогу сенаторів та плащ філософів і постала в усьому сяйві своєї величі і гідності. Тож якщо її носії часом, виходячи з ранньої традиції, словесно й засуджували прагнення людини до самодостатнього мислення, на практиці вони кликали уми до осягнення вищої істини, до глибоких роздумів над сутністю буття і метою людського існування. Вчитися ще за життя звільнитися від влади матеріального і підносити свою душу до спорідненого їй вічного і блаженного Первоначала – ось що означало для них “пам'ятання про смерть”.

Найвищим авторитетом у християнстві після Писання стали творіння отців церкви, а для останніх – після того ж Писання – трактати неоплатоніків-язичників, хоча вони й не зізнавалися в цьому. У богослов'ї склалася настільки потужна неоплатонічна традиція, що самих отців, які сприяли її утвердженню, можна у відомому смислі назвати “платоніками”. І цей “пошук земних коренів і зв'язків християнства” з попередніми вченнями “не применшує істину його небесного походження, але показує спадкоємний характер високих одкровень”¹.

Важко переоцінити значення неоплатонічної спадщини для християнства. Все ж спробуємо узагальнити результати взаємодії двох систем.

1. Зародившись в одних і тих же культурних центрах Середземномор'я, неоплатонічна філософія і християнське богослов'я хоча й розрізнялися в ідейних засадах, але поставали як результат багатовікових титанічних

пошуків людством шляхів, що ведуть до духовної свободи, до звільнення від чуттєвого, сповненого скорботи й страждань. Тому їх представники навіть за умов протиборства невпинно зближувалися в своїх позиціях, свідченням чого стали процеси теологізування пізньоантичної думки і зростаючий потяг до філософських ідей представників релігії одкровення. Це зумовило перенесення в патристику (при збереженні вихідних принципів християнства) окремих ідей і методів, термінології й аргументації неоплатонічного синтезу, що в свою чергу сприяло забезпеченню безперервності філософської традиції.

2. Виходячи в своїх ученнях із віри в абсолютну реальність існування Понадсутого як первинної основи Буття і будуючи тотожні концепції “перебування” духовного начала самого-в-собі, неоплатоніки й отці церкви були близькими в ціннісних орієнтаціях. Тому, незважаючи на розходження в теологічній частині їх систем, трансформована в патристичній філософії ідея особистісного Логоса-Спасителя дозволяла легко переробити пантеїзм у чистий теїзм, що відкривало можливість всебічного обґрунтування ключових проблем богослов'я.

3. Протиставлення “горнього” і “дольного” приводило язичницьких філософів і християнських богословів до сприйняття світу як результату “сходження” духовного до матеріального. Розглядаючи при цьому людину як вінець божественної творчості, теоретики обох систем вбачали її земне покликання у невпинному спрямуванні безсмертної душі до спорідненого трансцендентного начала. Опираючись на принципи неоплатонічної космології й антропології, отці церкви надавали смисл самому посеїбічному існуванню як етапу гармонізації всіх видів буття, що передбачає їх кінцеву єдність.

4. Вважаючи, що обожнення, як результат “піднесення”, зворотного руху духовного до своєї первісної єдності, можливе лише завдяки богопізнанню, неоплатоніки заклали основи розвинутого в патристиці катафатичного й апофатичного богослов'я. Допускаючи при цьому досягнення лише зовнішніх проявів Божества, а не його незбагненої сутності, стародавні мислителі, зрештою, апелювали до містичного досвіду, що передбачав тотожні етапи самовдосконалення, очищення, просвітлення і злиття з Сутим. Оскільки процес “повернення” мав вихід у безкінечність, відшукання Бога в собі переростало в есхатологічний оптимізм, що поставав як результат невпинного потягу душі до вищої істини, всюдосконалості і повноти буття.

5. Завдяки освоєнню неоплатонічної спадщини, що синтезувала кращі здобутки неперевершеної в собі античності, християнство набуло рис релігії, здатної адаптуватися до будь-яких соціально-культурних традицій. Утвердившись на українському терені як цілком самобутнє явище, в якому найтісніше перепліталися християнські начала і язичницький дух, православ'я протягом багатьох віків виступало головним чинником національного самозбереження, зумовлюючи прилучення віруючих до духовних цінностей, сприяючи усвідомленню ними найглибінніших

світоглядних проблем. Забезпечуючи всебічну культурну спадкоємність, релігія одкровення сприяла єднанню нашого народу із світовою спільнотою, тобто тим цілим, що має в своїй основі, з точки зору неоплатонізму, вічне й надемпіричне, сутності якого не збагнути, але потяг до якого не зупинити.

У цьому зв'язку П. Адо мав усі підстави зазначити: “Хіба те, що ідеї Плотіна зберегли свою осяйну силу, не доводить, що, незважаючи на різницю мислення і цивілізації, “поклик містиків”, як і колись, сповнений таємничого життя?”². У переддень 2000-літнього ювілею християнства, яке перше віддало шану неоплатонізму, ці слова набувають особливої ваги. Проте сьогодні “між теологією і наукою є нічия земля, на яку провадяться наскоки з обох боків; оця земля і є філософія”³. Ось чому в нашому суспільстві, якому властивий світоглядний поліфонізм, так важливо усунути неузгодженість між різними видами творчості і спрямувати всі зусилля на реалізацію омріяної ще стародавніми мислителями ідеї “всеохоплюючого синтезу”. Адже мета всякої мудрості – істинне блаженство людини, що неможливе без “свободи духу”. Отже, той, хто прагне до набуття мудрості, не може бути нещасним. Саме про це вчили Плотін і Оріген, імператор Юліан і Григорій Богослов, Іпатія і Кирило Александрійський, котрих назавжди примирили їх тілесна смерть і духовне безсмертя.

Складність духовно-релігійної ситуації на Україні справді зумовлює необхідність переборення церковного невлаштування, активізацію співробітництва людей доброї волі в ім'я миру і злагоди⁴, збереження культурних надбань минулого задля нашого духовного зростання. Опора на історичні традиції дозволяє ефективніше вирішувати животрепетні проблеми сучасності і водночас єднати людину з Космосом, пов'язувати її з тією вічністю, що становить сутність справжнього буття. А перспективи цього процесу безмежні, оскільки невичерпна Істина і вседостатня Краса, невмируща Любов і незмінне Благо, що ними так прагне сповнитися кожен.

ПРИМІТКИ

Передмова

1. Корнелий Тацит. Сочинения : в 2 т. – Т. 1–2. – СПб., 1993. – С. 171.
2. Светоний Г. Т, Жизнь двенадцати цезарей. – М., 1991. – С. 132.
3. Евсевий Памфил. Церковная история. – М., 1993. – С. 78.
4. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вест. древн. истории. – 1949. – № 2. – С. 285.
5. Корнелий Тацит. Сочинения. – С. 356.
6. Плотин. Эннеады. – К., 1995. – С. 370.
7. Житие святого отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарийского // Правосл. вестн. – 1991. – № 1. – С. 22.

* * *

Післямова

1. Безант А. Эзотерическое христианство или малые мистерии. – С. 5.
2. Адо П. Плотин, или Простота взгляда. – С. 130.
3. Рассел Б. История заходної філософії. – К., 1995. – С. 5.
4. Мозговий І. П. Взаємозв'язок релігійного чинника і політичної культури за умов зміцнення незалежності України // Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура та політичні партії України: Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. – Т. 6. – К., 1997. – С. 117–121.

З М І С Т

Замість передмови	3
Розділ 1. Основні тенденції релігійно-філософського розвитку в перехідну епоху від античності до середньовіччя	8
1.1. Традиція богошування в давньогрецькій філософії.....	11
1.2. Неоплатонічний етап сакралізації античної філософії.....	30
1.3. Східна патристика як фактор забезпечення культурнофілософської спадкоємності.....	43
Розділ 2. Неоплатонічна тріадологія і тринітарне вчення в ранньому християнстві.....	60
2.1. Абсолютне Першоначало і безначальний Бог Отець.....	63
2.2. Перше коло еманациї і втілений Логос	70
2.3. Світова Душа і Дух Святий	83
Розділ 3. Обґрунтування космології та антропології в неоплатонізмі і патристичній філософії ...	87
3.1. Буття і небуття.....	89
3.2. Психічна антропологія	99
3.3. Соматична антропологія	107
Розділ 4. Вплив неоплатонічної містики на святоотцівське вчення про богопізнання.....	115
4.1. Катафатичний метод.....	117
4.2. Апофатичний метод.....	127
4.3. Шлях до обожнення.....	135
Розділ 5. Освоєння неоплатонічної спадщини в православній філософії на Україні.....	159
Післямова	185
Примітки	189

Наукове видання

МОЗГОВИЙ ІВАН ПАВЛОВИЧ
НЕОПЛАТОНІЗМ І ХРИСТИЯНСТВО

Монографія

Науковий редактор доктор філософських наук, професор
А. М. КОЛОДНИЙ

Редактор **Т. М. Хвостенко.**

Технічний редактор **Л. С. Сидоренко.**

Коректор **Т. М. Хвостенко.**

Здано до набору 23.05.97. Пiди, до друку 15.06.97. Формат 60x84/16. Папiр офсетний. Гарнiтура лiтературна. Умовнi друк. арк. 13,02. Умовн. фарб.-вiдб. 14,59. Обл.-вид. арк. 14,45. Тираж 400 прим. Вид. №° 22. Зам. № 2445.

Київський університет імені Тараса Шевченка
252017, Київ-17, вул. Володимирська, 60

Видавництво “Козацький вал”. 244021, Суми, Кірова, 215.
Сумська обласна друкарня. 244021, Суми, Кірова, 215.